

Марија НАЈЧЕСКА-СИДОРОВСКА

ФУНКЦИИ И ЗНАЧЕЊА НА ДАТИВОТ И НИВНОТО ИЗРАЗУВАЊЕ ВО СОВРЕМЕНИОТ РУСКИ, СРПСКОХРВАТСКИ, МАКЕДОНСКИ И БУГАРСКИ ЈАЗИК

(ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА)

Резиме

Како цел и предмет на оваа дисертација си поставив споредбено да ги проучам функциите и значењата на дативот во два современи флективни словенски јазици — рускиот и српскохрватскиот, како и неговите синтаксички еквиваленти во двата современи аналитични словенски јазици — македонскиот и бугарскиот. Бидејќи во едните од овие јазици постои категоријата падеж, а во другите не постои, во дисертацијата е направен обид да се најде начинот, кој ќе овозможи да се спореди падежот на флективниот јазик како израз на врската и односот на определена падежна форма како член на реченицата, со специфичниот израз на истите врски и односи на именските зборови кон другите членови на реченицата на аналитичниот јазик. И покрај различните мислења што постојат по ова прашање, ваквото споредување се покажа како можно и оправдано, затоа што се засновува врз база на функционално-семантичката анализа, која овозможува да се пронајде она што е заедничко во јазиците од двата структурни типа во областа што се анализира и што дава основа таа анализа да се оствари. Во примена кон падежната форма на флективниот јазик, оваа анализа се темели врз сфаќањето дека падежот, иако формално претставува морфолошка категорија, во јазикот служи како синтаксичко средство, кое наред со други средства се користи за изразување на синтаксичките функции и односи на именските зборови како членови и компоненти на реченицата.

Во дисертацијата се истакнуваат формалните разлики и специфики на синтаксичките еквиваленти на синтетичниот датив од флективните јазици во македонскиот јазик и во бугарскиот, кои досега ретко се уочувале. Но во текот на разработката на ова прашање се покажува дека сите овие разлики се само формални,

а во двата случаја, кај синтетичните јазици со флективни, а кај аналитичните со аналитични средства се остварува едно исто нешто — изразувањето на синтаксичките врски на именските зборови кон другите членови на реченицата, та според тоа, бидејќи и едните и другите средства имаат истоветна функција во јазиците од двата типа, тие два типа јазици можат да се споредуваат на синтаксичко ниво.

Втора важна поставка која се застапува во дисертацијата е поставката дека падежната форма не изразува никогаш едно значење сама по себе, но тоа значење се претставува пред нас секогаш само во нејзиниот замен однос и врска со друг полнозначен збор. Затоа падежната форма се разгледува во оваа дисертација во структурите во кои се остварува тој замен однос — во речениците и синтагмите, во чиј склоп единствено може да се открие незјината синтаксичка суштина.

Изнесувајќи ги овие сфаќања за категоријата на падежот, во понатамошна анализа се тргнува земајќи го во вид и фактот дека покрај падежната форма, која е само едно од синтаксичките средства, и други средства можат и во рамките на еден ист флективен јазик да вршат понекогаш истоветна функција со онаа што ја врши падежната форма, односно да бидат со неа функционално еднородни елементи на синтаксичката структура. Аналогно на тоа, во два различни јазика различни средства можат со еднаква точност да вршат една иста синтаксичка функција, без оглед на тоа што во едниот јазик тие можат да бидат флективни, во другиот аналитични. Конструкциите што го замениле падежот во аналитичниот јазик претставуваат негови синтаксички еквиваленти, т.е. негови функционални соодветства. Ако последните претставуваат конструкции со предлог, или уште посложени единства, тие морфолошки не можат да се сведат на едно исто со падежната форма на именката или личната заменка, но тоа не им пречи да претставуваат синтаксички истоветен со неа елемент на синтаксичката структура, односно јазични знаци со истоветна синтаксичка функција.

За падежната форма како синтаксички елемент постојат различни мислења во однос на единството или многувидноста на нејзините значења и функции. Во оваа дисертација падежната форма анализирана на синтаксичко ниво се третира како синтаксичка категорија, која има една основна и повеќе дополнителни функции што се пројавуваат во структурите, а во рамките на секоја од тие функции се остваруваат уште поголем број значења.

Изложените принципи и сфаќања претставуваат база, врз која се засновува понатамошното практично проучување во дисертацијата на соодветствата и разликите во функционирањето на дативот во два современи флективни словенски јазици — рускиот и српскохрватскиот и на неговите синтаксички еквиваленти во македонскиот и бугарскиот јазик.

За основа на анализата се земени синтагмите, согласно со претходно изведените заклучоци. Пред да се mine на самото споредбено проучување на примерите земени од сите четири јазици, преку заменување во синтаксичката формула на реченицата со датив како објект определувач на глаголот, која гласи $S - O_2 - P - O_2$, каде со повторувањето на O_2 , е претставен формалниот момент на удвојувањето на дополнението во македонскиот јазик, се укажува дека во трите случаи (рускиот и српскохрватскиот се земаат како истоветни), постојат само формални разлики во изразувањето, додека синтаксичката формула останува иста: $S - P - O_2$, која уште еднаш ја потврдува можноста и оправданоста на ваквото споредување. Чисто формалните разлики се состојат во тоа што: во рускиот и српскохрватскиот јазик и кога се однесува за именка и за лична заменка во изразувањето на дативното дополние (O_2) имаме синтетичен датив и неудвојување; во македонскиот јазик, кога се однесува на употреба на именка во оваа функција имаме аналитизам и удвојување, кога се однесува на лична заменка во силна позиција имаме синтетизам и удвојување; во бугарскиот јазик како современа литературна норма имаме аналитизам во двата случаја — кај именката и личната заменка во оваа функција, но без удвојување. Укажаните конструкции во македонскиот и бугарскиот јазик се појавуваат како синтаксички еквиваленти на синтетичниот датив од рускиот и српскохрватскиот јазик и во другите негови функции во реченицата.

Сите наведени поставки и сфаќања се изнесени во уводот и првата глава од дисертацијата.

Согласно погоре изведените заклучоци дека во анализата на падежната форма како синтаксички елемент треба да се појде од синтаксичката врска со која е тој воведен во реченицата и со која се определува најнапред неговата функција и дури потоа да се оди во поподробна анализа, во понатамошните раздели од трудот се врши меѓусебна компарација на четирите јазици предвидени за анализа, преку сопоставување на различни типови синтагми во кои се среќава анализираниот елемент. Бидејќи дативната форма во рускиот и српскохрватскиот јазик и нејзиниот синтаксички еквивалент во македонскиот и бугарскиот јазик имаат во реченицата скоро без исклучок улога на зависен, определувачки член, што го определува независниот член на синтагмата, како предмет на оваа анализа се јавуваат во најголем број случаи зависните субординативни синтагми. Понатаму пак, зависно од карактерот на субординативната врска (атрибутивна или објективна и адвербијална), анализираниот елемент се проучува во зависните објектни синтагми во функција на објект определувач (II и IV глава), во адвербијална функција во соодветните синтагми (V глава), во атрибутивна функција исто така во атрибутивни синтагми (VII глава) и во семантички субјектната иако исто чисто синтаксички

објектната функција во бесподметните, таканаречени безлични реченици (III глава). Освен тоа е направен краток осврт на многу ретката улога на дативот како именски дел од прирокот, каде тој се јавува како фразеологизиран предложен израз (VI глава). Нај-после (VIII глава) се укажува на апсолутниот датив во старословенскиот јазик, кој е исчезнат во современите четири словенски јазици што се предмет на анализата.

Во текот на анализата се задржувам на битните соодветства и разлики што се пројавуваат како резултат на конкретното сопоставување на синтагмите во кои се содржи анализираниот синтаксички елемент од една страна во старословенскиот и старорускиот јазик, а од друга во четирите современи словенски јазици.

Објектот определувач се разгледува во дисертацијата кај сите овие јазици во двете негови разновидности: како прв објект определувач и како втор објект определувач. Истакната е потесната врска на овој елемент со глаголот, кога е тој негов единствен објект определувач во двочлена синтагма, и кога е тој многу близок до акузативот како прв објект определувач, што се манифестира понекогаш во сите анализирани јазици со промена на управувањето, така што некои од именките почнуваат да ја изразуваат својата врска со глаголот во форма на акузатив или негов синтаксички еквивалент. Ваквото заемно заменување можело да станува само меѓу објектот изразен со акузатив и дативниот објект како прв и единствен определувач на глаголот и не можело да дојде до таква замена меѓу објектот изразен со акузатив и дативниот објект како втор определувач на глаголот.

Меѓу повеќето разновидности од овој тип синтагми заслужуваат повеќе внимание оние, кај кои глаголот изразува внатрешно чувство, кое во еднакви по форма синтагми, зависно од семантиката на глаголот има различна усмереност (на пример во рускиот: *Я верю тебе*; *Я опостылел тебе*). Оваа разновидност на значењата остварени во еднаков тип синтагми постои во сите четири анализирани јазици.

При сопоставување на синтагмите со управувачки члан глагол со частичката се и анализираниот елемент како прв определувач на глаголот, во разновидноста на синтагмите што изразуваат општење, се констатира дека во современиот руски јазик, во споредба со старословенскиот и старорускиот јазик доследно се среќава предлогот к покрај именскиот збор, додека во српско-хрватскиот и македонскиот јазик најчесто овие синтагми се употребуваат без соодветниот предлог.

Посебно внимание ѝ посветив на употребата на овој елемент во функција на втор објект определувач на глаголот, која е денес основна функција на беспредложниот датив во анализираните синтетични јазици и во која можат да се издвојат значењата на: објект на предоставување или препуштање, објект на причинување со разновидноста на таканаречениот објект на за-

интересирано лице (*dativus sympatheticus*), објект на соопштување при преодни глаголи, објект на предназначеност и најслабо управуваниот објект — етичкиот датив. Констатирав дека, како и во старословенскиот јазик, вториот објект определувач пред сè претставува објект на дејството што означува давање, препуштање, доставување итн., во која функција се зачувал во сите анализирани јазици скоро без синонимика. Тука тој претставува објект кон кој е непосредно адресирано глаголското дејство, односно објект адресат. Од друга страна пак, во неговата врска со многу голема лексичко-семантичка група глаголи овој синтаксички елемент се употребува како објект на предназначеност, за која негова употреба има малку повеќе синонимика со други средства во рускиот јазик, додека во другите три јазици и тука синонимиката е реткост.

Како посебно интересна и порано необработена, особено во однос на јужнословенските јазици, во дисертацијата е разгледана разновидноста на објектот на причинување, таканаречениот објект на заинтересирано лице, со разликите што постојат во анализираниите јазици во врска со неа. Во српскохрватскиот и македонскиот јазик оваа разновидност на објектот се приближува кон објектно-определувачка функција и е во многу честа употреба, во бугарскиот јазик почесто минува во чисто атрибутивна функција, јавувајќи се како енклитика во датив, која обично застанува зад именката како нејзин атрибут за посесивност, а поретко се наоѓа помеѓу глаголот и именката со објектно-атрибутивна функција. Во рускиот јазик оваа употреба се разделува според формалниот израз на конструкции од *у +* генитив, се појавува и датив со објектно-атрибутивна служба, кога се работи за интегрален дел на предметот изразен со дативот (Повредил ему офицер один глаз), и посвојна заменка (. . . примутся калечить ее тело, портить ей лицо и глаза . . .).

Во првите два случаја се работи всушност за еден ист синтаксички елемент — објект и тука врската со третиот елемент (атрибутивната врска) е сосема слабо изразена, а во последниот случај (. . . примутся калечить ее тело . . .) врската е очигледно атрибутивна и нема зошто да се заменува со објектната. Во српскохрватскиот јазик, како и во македонскиот, има доста случаи каде разликата не е толку јасна, но најчесто се однесува за двојна објектно-атрибутивна врска (Ракија ми запали грло . . . и . . . загрија ми главу; Лица јој се не сјеѓам), со примери на преовладување некогаш на едната, некогаш на другата врска. На примерите што се многу ретки и што укажуваат на очигледно атрибутивна врска (Он је као и отац му) и кои мнозина лингвисти не ги разграничуваат од погорните, им се дава соодветно место при разгледување на атрибутивните синтагми. Во македонскиот јазик, како што рековме, овој елемент се јавува најчесто со објектно-атрибутивна функција (Падинањето ѝ ги отвори очите). Во бугарскиот јазик ваков објектно-атрибутивен член среќаваме поретко (Ще им на-

търка носа на всичките), затоа што често има прелевање во исклучително атрибутивната функција, која се разгледува на соодветното место во составот на атрибутивните синтагми.

Во дисертацијата исто така се констатира, дека сред сите анализирани јазици овој синтаксички елемент во определени случаи се изразува единствено во рускиот јазик со конструкцијата у + генитив, додека во другите три анализирани јазици тој наоѓа израз единствено со дативот или неговиот синтаксички еквивалент.

Употребата на етичкиот датив, кој постоел и во старословенскиот, денес во рускиот јазик е многу ретка, во српскохрватскиот е исто така доста ограничена, во македонскиот е многу застапена во вид на дативна заменска енклитика во интимниот и разговорниот јазик, а во бугарскиот е поограничена отколку во македонскиот.

Сите разновидности на дативот со објектна функција се среќаваат и во двата стари јазици.

Интересен материјал даде разгледувањето на различните адвербијални значења, што се изразуваат со помош на дативот или конструкциите со дативот во синтетичните јазици и со конструкциите со соодветните предлози **кон**, **по** и други и општата именска форма во аналитичните јазици. Споредувајќи го соодносот на употребата на дативот во двата стари јазици во неговата објектна и адвербијална функција со истиот сооднос во четирите современи јазици што се анализираат, можев да утврдам дека современиот синтетичен датив во рускиот и српскохрватскиот јазик во споредба со старата ситуација им го препуштил на предложните конструкции изразувањето на сите адвербијални значења, чиј поголем дел порано самиот изразуваа и се оформил во јазичен знак за изразување на првенствено објектна функција, која е за него денес основна, најбитна. Сите други функции што ги врши тој, и значењата во рамките на тие функции се за него маргинални. Бидејќи синтетичниот датив во старите јазици што ни служат за појдовна база на споредувањето изразуваа најголем дел од овие адвербијални значења без помош на предлог, мнозина од постарите лингвисти, тргнувајќи од тој аспект, го окарактерисувале овој јазичен знак како датив на цел, датив на смер итн. Денес е на полно исчезната употребата на беспредложен датив во рускиот јазик за изразување на цел, а во српскохрватскиот јазик зачуван е само во изразите со заменската форма **чему?** (Чему си се млада удавала?), макар што често по традиција се истакнува на прво место неговото „значење на цел“. Меѓутоа објектната функција е таа која е денес за него најбитна, што е понекогаш уочувано, но таа не е поставена во сооднос со другите негови функции и значења што се остваруваат во врска со овој падеж и што многу поточно го осветлува целиот проблем.

Го проучив и функционирањето на дативот од именски збор во составот на таканаречените безлични реченици исто така на следени од старословенскиот, кои во рускиот јазик ги има најмногу и кои ги поделив според формата на предикативниот член и според семантичните значења што се остваруваат во синтагмите. Ја одбележав општата силна тенденција кај другите три јазика освен рускиот кон лични реченици со субјект во исходната форма за изразување на некои модални значења како што се можност, неопходност, потреба, па до извесен степен и желба. (Ему удалосъ убежатъ; Мне придется рассказать всю правду; Морам да испричам целу истину; Успеа да стигне на време.) До лични реченици се дошло во трите јужнословенски јазици, затоа што во нив тоа го допуштаат модалните глаголи, кои најчесто се употребуваат наместо безличните модални предикативи од рускиот јазик. Од друга страна, кога со синтагмата се изразува субјективно примање на надворешната стварност, во сите четири јазици се среќаваат повеќе реченици со субјект во датив, по форма безлични (Ей показалось, что она все поняла; . . . тако га чудно чупа за срце да му се чини сад ќе умрети; Ти се чини оти ветерот сака да ја дигне од темел; Струва ми се че съм го виждала някъде). За изразување на состојба на здравјето само во рускиот јазик се употребува таков тип реченици (Ей не здоровилось). За изразување на лични состојби, кога во предикативниот член е вклучен модален збор или предикатив има пак соодветства во сите четири јазици со ваков тип реченици (Виару стало жалъ себя; И би му вруфина; На Луба ѝ беше страв . . .; За тебе ми е малку обидно).

Споредбената анализа покажа дека единствено за рускиот јазик се карактеристични денес и безличните инфинитивни реченици со датив од именски збор за изразување на лице кое треба, може или не може да изврши некакво дејство (Идти вам некуда; Мне и снопа не связать; Им не кроить, а латать). Од овој тип конструкции што постоеле во старословенскиот јазик, во современиот српскохрватски јазик има остатоци, и тоа од оние во кои се изразува желба за извршување на глаголското дејство, неопходност, двоумење во прашална реченица итн., но тие се толку ретки, што скоро се сведуваат на оние неколку примери што ги наведуваат Даничиќ, Маретиќ и некои други испитувачи на српскохрватските падежи (Да је мени лећи па умрети; Ко ме је путовати није му коље дремати; Куда ми је сада ићи најпрече?).

Споредувањето во овој раздел овозможи посебно да се истакне фактот дека во три од анализираните четири јазици, најмногу од овие значења на безличните реченици можат скоро во нијанса да се изразат со лични реченици и дека дативот на субјектот во овој тип реченици само чисто формално погледнато е дополние на предикативниот член (Сп. во српскохрватски: Не умира му се — Он не жели умрети), а всушност се однесува за објект, чија состојба или дејство се изразува со предикативниот

член, го поткрепува мислењето дека оваа функција на дативот е многу блиска до вистински субјектната функција, функцијата на подмет.

Ја проследив и појавата на употребата на дативната форма на именката, односно нејзините еквиваленти во улога на определба на друга именка, која од своја страна врши функција на подмет, именски дел од прирокот, објект и обраќање. Ги разгледав пред сè случаите кога анализираниот елемент ја определува именката кога таа врши функција на подмет, најсамостоен член на реченицата, при кое овој елемент најсигурно истапува во улога на атрибут, бидејќи инаку, кога тој се наоѓа во подруго окружување, за него е често тешко да се каже дали претставува двојно управуван член или само атрибут. Од прочуениот материјал констатирав дека употребата на овој елемент како определба на субјектот е најчеста во бугарскиот јазик во споредба со другите три јазици каде најчесто дативот од личната замена, застанувајќи зад именката, изразува во таа врска припадност без оглед на семантиката на именката што ја определува (книгата ми, детето ми, рџката му, шапката ѝ, имота ни). Во македонскиот јазик на местото на овој елемент најчесто се среќава посвојната замена или придавка, а енклитиката во датив или синтаксичкиот еквивалент на именката се употребува само во случаите кога со синтагмата се изразува роднинска припадност (Мажот ви е обвинет за тешко дело). Во старословенскиот јазик оваа употреба била поширока. Во современиот руски и српскохрватски јазик употреба на атрибут на именка како субјект со именски збор во датив е крајно ретка. Покрај именки со друга функција овој елемент пак понекогаш дава впечаток дека е двојно зависен.

Испрлувајќи ја накратко основната проблематика што беше предмет на ова проучување, на крајот сакам да додадам дека методот на проучување на функциите на јазичниот знак, кој претставува еден синтаксички елемент во склопот на синтагмата и реченицата, без оглед на неговото формално изразување, ми даде можност да споредам и да проучам еден таков елемент во четири словенски јазици од два структурни типа, што досега во однос на овие јазици не е направено.

Сметам дека споредувањето по овој метод ќе може да биде корисно понатаму за проучувањето и на другите падежи од синтетичните словенски јазици и нивно споредување со нивните еквиваленти во аналитичните јазици.